

Preis Györgyné

Preis Györgyné

Budapest, Magyarország

Az interjút készítette: Sárdi Dóra

Az interjúkészítés időpontja: 2001. október

Én nem nagyon tudok semmit az apai nagyapámról, mert az én apám hamar feljött Pestre, ritkán jártak le, és akkor már ugye Románia volt az a rész.

Az unokabátyám, úgy gondolom, az édesapjától hallott mindenféle részleteket, és ezeket írta le. [Az apai nagyszülőkről szóló rész Farkas Vera unokabátyjának családtörténeti könyvéből való.]

A könyv kéziratban van. – A szerk.] Az „1894-es képen nagyapámon fekete posztóból készült magyaros öltöny, testhez álló kiskabát fekete zsinórral, szépen kipucolt csizma van.

Csak a fején tartott széles karimájú kalapja jelzi faji [...] hovatarozását. [...] Nagyapa sötét körszakállt viselt.”

• Életrajz

„Nagyapám Farkas Izsák fuvaros népes családjában született 1848. március 15-én” Géresen [Géres – Szatmár vm.-i kisközség. – A szerk.]. Családi szájhagyomány, hogy amikor dédapa egy-két nap múltán oda jutott, hogy az újszülöttet anyakönyveztesse, akkor már Szatmárra is eljutott a pesti nagy események híre [az 1848-as forradalomé]. Így aztán, amikor Farkas Izsák fuvaros előadta, hogy fiának a Wilhelm nevet szánta, a jegyző mérgesen lecsapta a tollát, hogy csak úgy percegett, s így kiáltott fel: „Mit Wilhelm! Vége a német világnak, a fiú neve Farkas Vilmos!” A család férfi tagjainak héber nevei között állandóan visszatér a Zev, ami Farkast jelent.

„A nagyapa nemigen járt iskolába. Ház körüli munkában meg a fuvarozásnál, a rakodáshoz, szállításhoz, lóápolásra, a kocsi rendben tartására szükség volt a gyerekekre. [...] Legénykorában nagyapa Szatmárnémetibe került, ahol elszegődött egy Swartz nevű zsidó gabonakereskedőhöz zsákoló munkásnak. [...] Az idők folyamán a gazdája megtette raktárnoknak. [...] Nagyapa feladatai közé tartozott az is, hogy aratókat kellett felfogadni, mivel a kereskedő alkalmilag földeket bérelt, illetve lábon álló gabonát is vásárolt oly módon, hogy betakarításáról ő gondoskodott.” [Szatmárnémeti: Szatmár vm.-i város, lakossága 1869-ben 18 400 fő volt. – A szerk.]

„Volt neki azonban egy nagyon nagy ambíciója: vágyott tanulni, írni-olvasni akart megtanulni. A tanulás, a könyv, számára gyerekkora óta misztikus rajongás tárgya volt, alighanem azért, mert Farkas Izsákéknál ritka vendég volt, csak ünnepekkor került az atyja kezébe egy szakadozott szegélyű imakönyv, olvasta a betűket, szavakat, anélkül, hogy azok jelentését értette volna. [...]

Azért is ment be a városba, mert remélte, hogy vágyálmát megvalósíthatja.

Megtanult [a rabbitól] olvasni magyarul és héberül, írni szépen, gyöngybetűkkel. [...] Amikor a nap végén a gabonaraktárból hazatért, megmosdott, tisztába öltözött, a család vacsorához ült. Utána eligazította a családi ügyeket, aztán végre visszavonulhatott [...] kedves könyveihez.

Olvasás, a szentkönyvek bújása, ez volt az ő gyönyörűsége. [...] Az évek során beszerezte a héber nyelvű szent irodalom nagy részét. Újságot is olvasott, a „Szatmári Hírmondó”-t. A könyvespolcain volt egy-egy kötet Petőfi és Arany János, egy vékony kötet Kiss József, meg néhány Kincses kalendárium, Szatmári népszokások és hasonló kiadványok.”

„Amikor nagypapa megházasodott, gyermekei számából következtetve körülbelül 22 éves lehetett, és az ugyancsak szegény családból való Katz Vilmát vette el [szül. Csomaköz (Szatmár vm.-i kisközség), 1853 – A szerk.], aki akkor 17 éves volt. [...] Katz Vilma 11 gyereket hozott a világra. Kettő meghalt, kilencet – öt fiút, négy lányt – fölneveltek. [...] Mindegyik gyereknek ki volt osztva a munkája a ház körül. Asztalnál kevés szó esett. Aki beszél, könnyen éhes marad, a maradékot megeszik a többiek.

A nagypapa száját hangos szó sosem hagyta el, kezét nem emelte, elegendő volt, ha valamelyik rendetlenkedő gyerekre szemrehányóan ránézett. Nagymama annál jobban pörgette a szót. Keze is könnyen eljárt, bár ezért azt módjával.”

A nagypapa hirtelen halt meg, és „hirtelen kellett a temetésről gondoskodni. Kocsit küldtek a rabbiért, aki Szatmár másik végében lakott. Az azonban nélküle tért vissza. Mint Miklós jelentette, a rabbi úr, amikor megtudta, mi történt, [...] gyorsan elmondott egy halotti búcsúztató mondatot, majd elküldte a kocsit, mondván, hogy [...] a Farkas Vilmos temetésére ő gyalog megy. Felöltötte magára a fekete talárját, feltette fejébe a szögletes papi kalapját, fogta az imakönyvet, minden szükségessé, s úgy ballagott végig balján az ugyancsak gyászöltözötű kántorral a városon. [...] Temetés után a testvérek felszámolták a házat, az ingóságokat elosztották, majd a pesti fiúk összecsomagolták anyjuk és Helén testvérük holmijait, és magukkal vitték őket Budapestre. [...] Katz Vilma nem sokkal élte túl a férjét. Meghalt 1922. január 26-án.”

„A kilenc gyerek közül négy került Pestre: Imre, Helén, Adolf és Miklós [Ő az interjúalany apja. – A szerk.]. Öten maradtak odaát [Erdélyben, ami az első világháború után Romániához került], közülük csak három nevét ismerem, az elsőszülött Gerzson, továbbá Eszti és Piri. [...] Úgy két-három évvel a millenniumi ünnepek után, a gyereksor felvége már kirajzott a szülői házból. Az Eszti férjhez ment, a Piri úgyszintén. A Piri nem foglalkozott semmivel, a férje műszerész volt. Az elsőszülött Gerzson pedig akkor már tekintélyes szabómester volt. [...] Helén néni vénlány maradt. [...] Fiatalkorát a család szolgálatában élte le, Pesten is így folytatta. Mindenét testvéreire és azok gyerekeire áldozta föl. Élt-halt a családjáért. [...] A legkisebb gyereket [Imrét] nagypapa rabbinak szerette volna nevelni. Talán az volt az egyetlen vágyálma, ami nem teljesült. [...] Imre az első világháború után valamilyen szállítmányozási cégnél talált munkát. Fakitermelés, az Államvasutaknak szállított.”

Adolf fakereskedő lett ugyanúgy. 1919-ben ő is valamit csinált mint mezőgazdasági akármí a Kommün alatt, el akarták fogni, és az apám irataival mint Farkas Miklós ment ki Bécsbe, mert a saját nevén nem tudott kimenni. Igen hamar megszédte magát, jó módú kereskedő lett, a lánya

Svájcba járt intézetbe. 1938-ban, mikor bejöttek [a németek Ausztriába az Anschlusskor], még az utolsó vonattal sikerült neki visszajönnie. Visszajött, másnap kivett egy lakást valahol Budapesten, vett egy írógépet, a lányát leültette az írógéphez, és az első dolga az volt, hogy „Üzletemet áthelyeztem Budapestre”, és megindult az élet. És egy év alatt már tényleg jómódban volt. A felesége meghalt, ő pedig a második feleségével elkerült Svájcba, és ott halt meg. A lánya, Anna idősebb volt nálam. 15 éves körül voltam, mikor férjhez ment. A férjét Weisz Balázsnak hívták, és magyarosított Vitézre. Anna túlélte a háborút, visszajött, a fiát pedig a Helén néni megmentette. Ő most Izraelben van.

Mikor öt-hat éves voltam, akkor itt, Pesten fölültettek a szüleim egy vonatra – velünk utazott egy ismerős, de csak úgy, hogy ismerős volt –, és elküldtek Szatmárra [Szatmárnémetibe] az ottani rokonokhoz. Csak a Piri, az unokanővérem volt már akkor ott, és azoknál laktam. Két-három hetet voltam ott.

Az anyai nagypapát Strausz Jakabnak, a nagymamát Weisz Bettinek hívták. 1843-ban volt az esküvőjük. Kállósejében éltek, ez Szabolcs megyében, Nagykálló mellett van. Tipikus Szabolcs megyei magyar falu volt. Kis piszkos, koszos falu, fa kerítésekkel. Nem éltek külön [a zsidók], de eléggé volt zsidó élet, összejöttek a templomban. Nagyon szép volt a templom, és ott volt a főtéren. Az egyik oldalon volt ez az üzlet, ahol az Ella néninek [anya testvérének] az üzlete volt, a másik oldalán volt a templom, s a harmadik oldalán meg volt a keresztény templom. Elég sok zsidó volt, és a környező tanyákról jártak be. Mint például az én nagynéném és a férje.

A nagyapám kisgazdálkodó volt, két hold, négy hold, nem tudom. Nem voltak gazdag emberek. Dohánnyal foglalkozott és dinnyével. Emlékszem, egy nagy dohányszárító pajta volt az udvarban, hátul meg volt egy méhes. Kijárt a földre dolgozni. A fiai adták szerintem el [a terményt]. Alkalmazottai csak azok voltak, akik a háznál voltak, egy-két ember így alkalmilag. Egy olyan falusi házuk volt, ami mondjuk, annyira volt nagy, hogy sok volt a gyerek, és el kellett helyezkedni.

Iskolás koromban nyáron mindig ott töltöttünk pár hetet. Emlékszem, a nagymamának mindig fedett volt a feje, és a nagypapa mindig kalapban volt [lásd: haszid öltözék; kápedli]. Ott is természetes volt pénteken a gyertyagyújtás. A péntek esti vacsoránál a család mind ott volt. Szombaton pedig volt ilyen színes fonott gyertya [lásd: hávdálá; gyertyagyújtás], fönny volt a falon, és akkor szombaton délután avval ment ki az ünnep. És a szíjakat [azaz az imaszíjakat] azt kötözte a nagyapa mindig, arra is emlékszem. Meg arra, mikor pénteken egy nagy fateknőben egész hétre csinálták a kenyeret, meg ilyen pici kis kalácskákat a gyerekeknek, unokáknak. Túrósdeklí [A delkli keltészta. – A szerk.], az volt a fő enivaló mindig szombaton. Volt egy kis konyhakert, meg lovak voltak, meg kocsi is volt, sőt volt külön egy kis ház a lovásznak meg a személyzetnek. Az udvarban középen egy nagy kút volt, és mellette volt egy eperfa, és alatta millió kacska, úgyhogy ha egy eper leesett, akkor az összes kacska odagágogott, és ott ették. Aztán mikor már tizenéves lettem, akkor Agárdon vett a papám egy nyaralót. Úgy nevezték, hogy ikerházak, mert két egyforma ház volt, az egyik volt a mienk, a másik pedig az Imre bácsié, apa testvéréé. Egymással, egy udvarban voltak. Picike kis szoba, veranda, egy kis konyha. Akkor már oda jártunk, úgyhogy mindig csak maximum két-három hétre jártunk ki a nagymamáékhoz.

Sajnos senki nem maradt meg Kállósejében, mindenkit elvittek, 1944-ben elpusztultak Auschwitzban. A nagymama állítólag már a vonaton, 70 éves biztosan volt már akkor. A nagyapám előbb meghalt, olyan 1940 körül.

Anyámnak kilenc testvére volt: négy fiú és öt lány. A legidősebb lány, Fanni Balkányban [Nagyközség Szabolcs-Ung vm.-ben, 1920-ban 5900 lakossal. – A szerk.] élt. Gizi néni férjhez ment. Szabó volt a férje, nem tudott itt elhelyezkedni, és kimentek Párizsba. A lánya, Anna férjhez ment, és a gyerekei Izraelben vannak. A fia, Laci a francia ellenállási mozgalomban vett részt, és mint ellenállót, azt hiszem, kivégezték. Hella férjhez ment Mórchoz, és Kállósemjénben nyitottak nekik a szüleik egy falusi mindenesboltot [Kállósemjén gyorsan növekvő nagyközség Szabolcs-Ung vm.-ben, 1920-ban 2900, 1935 körül már mintegy 4000 főnyi lakossal. – A szerk.]. A fűszertől kezdve, a szegttől a koporsóig minden volt benne. De úgy látszik, nem voltak jó kereskedők, mert nem tudtak belőle meggazdagodni. Volt egy fiuk, Tibor, aki zsákos lett. Aztán elvitték az egész családot 1944-ben. Aztán volt az Irma, és annak a férje, Sanyi. Ők magyarosították magukat Glückről valamilyen más névre. Nekik volt négy gyerekük, három fiú és egy lány. Ők mind túléltek a háborút Pesten, és idősebb korukban kimentek Izraelbe, mert az egyik fiú ott volt. Anyám legfiatalabb testvére, Aranka nagyon szép lány volt. A férje gazdálkodó volt, Kállósemjén mellett volt a pusztá, ott volt valami gazdatiszt. Ernő Nyíregyházán nősült. Ő tanult, és nem ügyvéd, mert annyira nem vitte, de valami hasonló volt. Két lánya volt, akik imádták apámat. Az egyik, az Éva nevű unokahúgom levelezett az apuval, és az apu mondta, hogy keresek neked egy férjet. Ez volt 1944-ben. És 1944-ben írt az Éva, és így írta alá, hogy „szeretettel csókol a jövő nagymamája”. Fél év múlva halott volt. Anyám másik három fiútestvére, az Artúr, a Lajos és a Misi, mind ott éltek a szüleikkel Kállósemjénben. Gazdálkodónak csúfolták magukat, de nem csináltak semmit tulajdonképpen. Aztán elvitték őket 1944-ben, mind meghaltak Auschwitzban.

Apám 1887-ben született. 1904-ben fölkerült Pestre, elment kereskedőtanoncnak, és aztán onnan küldték el iskolába, valami kereskedelmi tanfolyamot végzett el [lásd: kereskedelmi iskolák]. Textillel kezdte; a Király utcában valamilyen textilesnél volt, aztán máshova ment. Abban az időben, az 1900-as évek elején a munkaidő reggel 7-től este ½11-ig volt, kizsákmányolták őt. Az élete a háború előtti időben nem is annyira jellegzetesen zsidó élet volt, hanem inkább munkásélet. Belépett a Szociáldemokrata Pártba. Aztán a végén, amikor már mindenhol kirúgták a munkásmozgalmi meg a szakszervezeti dolgai miatt, akkor a Hangya Általános Fogyasztási Szövetkezetben helyezkedett el [lásd: Hangya Magyarországon]. Ott már inkább fűszer meg ilyenek voltak.

1915-ben bevonult a román harctérre, de nem tudom, melyik fronton volt, meg is sebesült. Bár az a sebesülés az ő egyik régi levele szerint az volt, hogy egyszer jött haza szabadságra, és akkor úgy volt, hogy ilyen vagonokban jöttek, és forró kályha, tüzes kályha volt, avval melegítettek, és mikor megállt a vonat, ő ráesett és megégette magát. Hát onnan volt a sebesülése, és amiatt kapott valamilyen sebesülési érmet.

1920-ban volt a szüleim esküvője Kállósemjénben, náluk, a házuk udvarán volt. Úgynevezett sádhenolt esküvője volt [lásd: házasságközvetítő, sádhen], úgy hozták össze anyámat apámmal, és aztán szép nagy szerelem lett belőle. 1922-ben jöttek föl Pestre.

Én itt, Budapesten születtem volna meg, ha az anyám nem ment volna le Kállósemjébe, hogy ott szüljön meg. Akkor az volt a szokás, hogy a gyerek hazament, és a bábaasszonynál szült. A zsidó nevem Deborah. Dvojrele, úgy hívott a nagyanyám.

Amikor én megszülettem, akkor a szüleim már a Keleti pályaudvar mellett, a Verseny utcában éltek egy másfél szobás kis lakásban. Régi munkásházak voltak azok. Anyukám otthon volt velem.

Eleinte nem volt háztartási alkalmazottunk, aztán később volt egy kislány, valahonnan vidékről, mikor anyám elég beteg lett, már az én születésem után. 1923-ban már elég randa idők voltak, fehérterror, és megrúgták az anyámat a vonaton. Lehet, hogy csak véletlen volt, nem tudom, lehet, hogy akarattal. S akkor elfertőződött a melle, amikor szoptatott engem, s akkor fölvták. De úgy látszik, akkor szerezte a szívbajt, úgyhogy attól fogva egész életén keresztül mindig kínlódott a szívével.

Hatéves koromban elkerültünk Budára, és ott laktunk egy nagy városi házban, de az is csak egy másfél szobás kis lakás volt. Eleinte a szüleim elég rossz anyagi körülmények között éltek. Aztán később, amikor apámat osztályvezetővé vagy osztályvezető-helyettesé nevezték ki a Fenyves Áruházban [a mai Kálvin téri áruház – A szerk.], akkor úgy jobb módban voltunk. De nem volt nagypolgári életünk.

Ott volt mellettünk, a Fehérvári út mellett nagyon sokáig egy zsidó elemi iskola. Oda írtak be. Egy nagyon modern, szép iskola volt, vadonatúj tanítóval. Első nap megjelentünk az iskolában, tanító még nem volt, akkor nevezték ki. És abszolút modernül tanított bennünket. Különösebben zsidó tárgyak nem voltak. Gondolom, tanították a héber ábécét (de szégyen és gyalázat, nem tudok héberül). Tanultam németül is gyerekkoromban, még egy nevelőnőt is odafogadtak a szüleim mellém, jött velem sétálni, és próbált németül beszélni, de csak ő beszélt, én nem. Nem ragadt rám semmi.

Az iskolában volt egy nagy udvar, amit fölparcelláztak az osztályok között, és nekünk ott kellett növényeket ültetnünk. Szombaton nem volt tanítás, vasárnap viszont volt, én nagyon sokszor sírtam emiatt. Abban a bizonyos városi házban, azt hiszem, talán csak mi voltunk az egyetlen zsidó család, és a gyerekek mindig csúfoltak engem vasárnap, mikor jöttem az iskolából. Aztán később apám jött mindig értem, velem együtt jött haza. És csúfoltak mindig a gyerekek, hogy „ergerberger sósberger, minden zsidó gazember”. És akkor apám mondta, hogy ha ezt mondják, akkor te azt mondd nekik, hogy „zsidó vagyok, nem tagadom, amit szarok, neked adom”. És akkor nagy büszkén ezt mondtam. Hát akik az iskolában voltak, azokkal barátkoztam, volt egy-két barátnőm ott a házban, akik helyesek voltak, barátkoztunk, de később megszakadt velük a barátság. Korcsolyapálya volt télen, az udvar minden iskolában föl volt öntve akkoriban, oda jártunk korcsolyázni. Egy időben jártam teniszezni, az már később volt.

Az elemi iskola mellett a másik utcában egy udvarban volt egy kis templom, oda jártunk. Kevés zsidó volt azon a környéken. Meg volt egy zsidó templom a mostani Bocskai úton, később aztán már oda is jártunk. A nagyünnepeken az apám is eljárt a templomba. Azt hiszem, nem nagyon emlékezett a Szatmárból hozott tradíciókra, hanem anyámra való tekintettel próbált helytállni, péntek este beöltözött, táleszt is tett magára, közös vacsora volt, de apám, ha nem otthon volt, titokban megette a disznóhúst is. Szombaton dolgoznia kellett az apámnak [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Nagyünnepekkor, azt hiszem, hogy nem. Az anyám még sokáig meggyújtotta péntek este a gyertyát. A széderen összejött a család, rokonok – főleg anyám részéről, akik itt voltak, Pesten –, s akkor csináltak egy kis széderestet. Hogy ez nálunk volt-e vagy az Irma néninél, akiknél ott volt a négy gyerek, erre már nem emlékszem. De én voltam a legfiatalabb, és nekem kellett a manistanut [má nistánát] mondani.

Később elkerültünk a Peterdy utcába, oda kezdtem járni a polgáriba [lásd: polgári iskola], elvégeztem az első két osztályt. Az a lakás valamivel már nagyobb volt, de ott a Helén néni, az

apám testvére is velünk lakott, az úgynevezett cselédszobában. Aztán fölépült a Tisza Kálmán téren három egyforma nagy modern ház [A Tisza Kálmán téren – ma: Köztársaság tér – 1934-ben elkészült OTI bérházcsopotról van szó, ahol korszerű, minden komforttal ellátott kislakásokat építtetett az Országos Társadalombiztosító Intézet. – A szerk.]. És ott – ez még 1936-ban volt – a pártok osztották föl a lakásokat. A fele részét kapták a jobboldali párt tagjai és családjaik, a másik felét a szocdemek és a szakszervezetek. Az apám akkor a Kereskedelmi Alkalmazottak Szövetségében végzett valami munkát, és akkor kapott ott egy lakást. Az se volt egy nagy lakás, de szép modern volt, központi fűtéses. Onnan kerültem a Tisza Kálmán téri polgáriba. Ott volt egy zsidó tanárnőm, a hittantanárnő, aki nagyon értelmes, okos nő volt, mert nem bemagoltatott velünk imákat, hanem megtanította a szavakat. Megpróbálta megtanítani a héber nyelvet. Hát az édes-kevésé sikerült egy 12 éves gyereknek, de mindenesetre ő cionista volt, sokat beszélt Palesztináról.

A polgári után jártam egy kereskedelmi tanfolyamra. Arról volt szó, hogy átmegyek majd polgári után ötödik gimnáziumba, de ez elég nehéz is volt, meg akkor kezdődtek a zsidótörvények, és a család úgy döntött, hogy elmegyek egy egyéves gép-gyorsíró titkárképző tanfolyamra. Dobó Katicának hívták. És akkor jöttek már a komolyabb zűrök, jobban fizetett tisztviselőként már nemigen tudtam elhelyezkedni. Akkor a család úgy döntött, hogy tanuljak ki valami szakmát. Akkor kitanultam először a fűzőkészítést, de mikor felszabadultam, mindjárt átmentem felsőruhába, és ott dolgoztam, ameddig lehetett, egy belvárosi divatszalonban mint kézilány.

A Zrínyi gimnáziumnak volt egy történelemtanára, Szentirmaynak hívták. Maga köré szedte az akkori nemcsak zsidó, hanem haladó vagy liberális szellemű embereket, és egy csomó lány is járt oda. Minden héten összejöttek, és irodalmi esteket tartott fiatalokkal. Úgy 14–16 éves korom között jártam el hozzá. Egy barátnőmmel mentünk hozzá. Egy fintora volt a történelemnek, hogy ez az abszolút liberális szellem 1944-ben csinált egy nagy pálfordulást, belépett a Nyilaspártba [lásd: Nyilaskeresztes Párt], és nyilas lett. Amikor elvittek minket, többen egy barakkban laktunk, esténként megpróbáltuk fejből visszaidézni azokat a verseket, amelyeket ott tanultunk. Volt egy kis füzetünk, abba írtuk fel. Volt, hogy csak egy sorra emlékeztünk, akkor azt írtuk le, és folytattuk, ha eszünkbe jutott több is belőle.

Édesapámat elvitték munkaszolgálatra. Először behívták, de egy-két nap után visszajött. Aztán utána nem vitték el, akkor együtt voltak a szüleim a csillagos házban. Szóval együtt vészelték át. Engem elvittek, mert az Erkel utcában volt egy kis családi divatáruüzlet, de akkor már nem lehetett zsidónak üzlete, hanem volt apámnak egy régi ügyfele, akit szintén Farkasnak hívtak, keresztény, és avval együtt csinálták ezt. Stróman, úgy hívták akkor. Az bújtatott, amikor már volt az, hogy elkezdtek gyűjteni a zsidó lányokat, hogy elviszik. És akkor volt egy olyan fölkapott hír, hogy a lányokat elviszik, az asszonyokat nem. Volt egy nagy szerelmem, akkor gyorsan megesküdtünk. Zsidó fiú volt, de csak polgári esküvő volt. Kapott egy hét szabadságot – akkor munkaszolgálaton volt –, akkor elvitték. Az első férjemet Schwartz Lászlónak hívták, aztán Sólyom László lett belőle 1949-ben. 1921-ben született, pesti volt. Kitanulta a szabóságot, de nem ment vele semmire. Aztán a háború után orvos lett. Egy fantasztikus fejű ember volt, letette egy évvel rövidebb idő alatt az egyetemet, mint ahogy kellett, kitűnő eredménnyel. Pesten volt az Idegklinikán.

Vissza 1944-hez, akkor, nem sokkal az esküvőm után, elkezdtek begyűjteni az asszonyokat, ugyanúgy, mint a lányokat. S akkor elmentem oda, a boltba, és a stróman elbújtatott.

Novemberben el kellett hagyni a csillagos házat, és én mondtam, hogy egy napra hazamegyek, segítsek anyunak csomagolni, aztán majd jövök vissza. Pont akkor jöttek a nyilasok, és akkor már nem lehetett visszamenni. Akkor elkerültem, a szokásos út: téglagyár, Kópháza, Waldhausen, Günskirchen. Welsben [Az ausztriai Welsben munkatábor volt, amely a mauthauseni koncentrációs táborhoz tartozott. – A szerk.] szabadultam.

S így jöttem haza. Itthon hál' istennek megtaláltam mindkét szülőmet. Ugyanabban a házban kaptak egy másik lakást, és ott voltak. A háború után apám próbálkozott újra saját üzlettel. Volt a Károly körúton egy kis női méteráru üzletkéje, akkora, mint a háború előtt is volt, de alkalmazottja nem volt. Alkalmilag délutánonként, ha ráértünk, anyámmal besegítettünk. 1950-ben volt az államosítás [lásd: államosítás Magyarországon], mindenkitől mindent elvettek. Akkor föladta, és utána ment a Corvin Áruházba eladónak.

Nekem volt egy úgynevezett társbérleti szobám közel a szüleimhez, a Népszínház utcában, de ott már nem laktunk együtt a férjemmel, Lászlóval, mert akkor már elváltunk. Elmúlt ez a kényszerszerelem, és 1945-ben, azt hiszem, elváltunk.

1947-ben mentem újból férjhez Gerő Andorhoz, akivel ott ismerkedtünk meg a deportálásban Kópházán. Az ő századát is odavitték. A háború előtt bőrdíszműves volt. Ő is zsidó volt, és vele is csak polgári esküvő volt. A háború után nagy kommunista lett, és a Városházára került, ott volt valami osztályvezető, de aztán volt valami zűrös dolga, úgyhogy elbocsátották. Akkor valami fizikai munkát végzett. 1957-ig éltünk együtt, és tőle van egy lányom, akit Juditnak hívnak. Ő elvégezte a közgazdasági egyetemet estin úgy, hogy közben szülési szabadságon itthon volt. Két gyereke van, az egyik egyetemre jár, a másik főiskolára. Korán meghalt, keresztény férje volt.

A háború után egy rövid ideig varrtam otthon rokonoknak, ismerősöknek, mert pénzt kellett keresni. Aztán elkerültem a Gundelhez tisztviselőnek, onnan a VII. kerületi Vendéglátóhoz tisztviselőnek, és onnan mentem nyugdíjba.

Én harmadszorra is férjhez mentem, Preisz Györgyhöz, a mai napig vele élek. 1967-ben volt az esküvőnk. Nagyon jól élünk együtt, nagyobb hangsúly van a zsidóságunkon is. A férjem minden második héten megveszi az „Új Élet”-et meg más zsidó lapokat is, ünnepekre eljárunk a Dohány utcai zsinagógába.